

ПЕЧАТКА ТА ГЕРБ ПАВЛА ПОЛУБОТКА

Аналізуються клейноди чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка – його печатка і герб.

Ключові слова: Павло Полуботко, клейноди, герб, печатка.

Анализируются клейноды черниговского полковника и наказного гетьмана Павла Полуботка – его печать и герб.

Ключевые слова: Павло Полуботко, клейноды, герб, печать.

Analysis of emblem and signet of colonel and Hetman Pavlo Polubotok.

Keywords: Pavlo Polubotko, emblem, signet.

Серед видатних діячів Гетьманщини вирізняється постать чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка. З його ім'ям пов'язується остання спроба зберегти українську автономію¹. Мусимо констатувати, що, попри таку неординарну роль в українській історії, й досі не маємо повноцінного монографічного дослідження, присвяченого цьому діячеві. Проте, написати монографію, не вивчивши всебічно його життя і діяльність через низку спеціалізованих праць, неможливо. Наша розвідка присвячена клейнодам Полуботка – печатці та гербу, без яких важко уявити можновладця доби Гетьманщини.

Нащадок чернігівського райці Яреми Полуботка, чернігівського сотника Артемія Полуботка, чернігівського сотника і наказного полковника, полкового писаря, генерального осавула, переяславського полковника Леонтія Полуботка Павло Полуботок народився в Чернігові. Отримав найкращу на той час в Україні освіту у Києво-Могилянській колегії, де зарекомендував себе здібним студентом і людиною з неабияким художнім смаком, про що свідчить оформлення його зошита 1679 року та вишуканий

каліграфічний почерк². Здібності й належність до привілейованої верстви дали змогу Полуботкові з 1705 року очолити Чернігівській полк³.

У Малоросійському гербовнику зазначено, що Полуботки користувалися двома варіантами герба: у зеленому полі червоне серце під золотим хрестом, нашоломник – три страусових пір'їни; серце, простролене двома стрілами, під хрестом⁴.

Що стояло за цими гербовими символами, як їх сприймали сучасники, яке соціальне навантаження вони несли?

*Палітурка зошита
П.Полуботка, 1679 р.*

Поет Лаврентій Крщонович у вірші, написаному 1685 року, так пояснював символічне навантаження різних гербів, які використовувалися в Гетьманській Україні:

Обыкоша и здавна люди именити
Различны печати в родах своїх
мати

Хто звіром, хто птенцем дім свій
печатліет

Хто мечем, хто стрілою, хто сонцем
світліет

А Лазар Баранович сим славит-ся
словом

Не хвалюся точію о хресті Христовом⁵.

Дехто з сучасних дослідників вважає, що „символіка українських гербів була метафоричною. Козацька старшина використовувала герби шляхетського і лицар-

ського типів. Тут йдеться про загальне оформлення гербів, причому традиційна геральдична емблематика першої Речі Посполитої залишалася незмінною. Сутність геральдичної фантазії новообілітованого шляхетства, яке вийшло із козацтва в другій половині XVII століття, полягала у збереженні традиційної емблематики... Козацькі печатки епохи високого бароко були прикладом справжньої гербоманії... Процес національного самовдосконалення геральдичної науки відповідно до європейських норм було дозволено в межах державної та загальнокозацької символіки. Отже, до традиційної емблематики додавалися булави, бунчуки, перначі, малі персні-печатки, зброя, порохівниці, стріли.

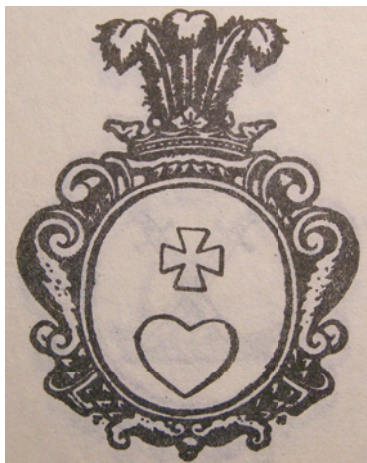
...Українські митці знаходили глибшу історію використання геральдичних символів, аніж прийняту в Європі: „Отважні монархове свого світа, – писав Антоній Радивилівський, – хоча чи оу потемности вічної zostавати памяти для отважных своих справ війсковых, звыкли на корогвах различны свои выражати гербы яко символя неякіі, показуючіі их справи и отваги – хто меч, хто лук, хто голубици, орлы, лвы, хто смоки. Семирамис царица асирійска на тарчи своїй мала вирітую голубицу и меч, през голубицу, виражала же ю асирійчикове в образ і голубицы чтили яко богиню неякую, през меч свое мужественное сердце и крупість. Єгипчикове на корог-

вах виражають смоків. Персове – стріли, лук. Турки – луну. Рымляне – орла”⁶.

Цікава така деталь стосовно соціального навантаження гербів: для дискредитації Івана Мазепи царський уряд використовував різноманітні засоби, в тому числі й містичні, – під час ритуалу позбавлення гетьмана його клейнодів 6 листопада 1708 року „герб ево от ката изодран и изтопан”⁷. У такий спосіб намагалися піддати прокляттю не тільки Мазепу, але й увесь його рід, адже слово „герб” перекладається як „спадщина”.

Зазвичай герб містився на печатках, посуді, зброї, військовому спорядженні, будинках, картинах, побутових речах (килими, рушники, скатерті тощо). На жаль, ми не маємо публікацій ані печатки Яреми Полуботка, ані печатки Артемія Полуботка, ані інших речей з гербовими знаками, що їм належали. Перші достовірні відомості щодо герба стосуються Леонтія Полуботка. На ложці переяславського полковника зображено серце під хрестом, простролене двома стрілами вістрям униз; на серці стоїть хрест; обабіч зображення абrevіатура: Л П П В Є Ц П В З П („ЛЕОНТИЙ ПОЛУБОТОК ПОЛКОВНИК ВОИСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ПЕРЕЯСЛАВСКИЙ”). Все зображення обіймає вінок слави⁸.

На ложці його сина Павла бачимо удосконалений з огляду на геральдичні вимоги малюнок герба: у щиті

Герб Полуботків. Варіант 1

Герб Полуботків. Варіант 2

Герб Леонтія Полуботка на ложці

Герб Павла Полуботка на ложці

серце, простролене двома стрілами вістрями униз, на серці – хрест; над щитом – корона; навколо зображення абrevіатура: П П П В Е Ц П В З Ч („ПАВЕЛ ПОЛУБОТОК ПОЛКОВНИК ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ЧЕРНИГОВСКИЙ”)⁹.

Свою вишуканість вирізнялася печатка Павла Полуботка: „Шкатулка зеленая, обита желѣзом бѣлым, в ней 7 ящичков, в оных ящичках положено: один перстень золотой, въ нем камень аматистовой, по краямъ того перстня искры яхонтовые красные, на камнѣ вырѣзано его Полуботковъ гербъ...”¹⁰. На жаль, доля цього артефакту невідома. Проте, уявлення про нього дає відбиток на листі полковника до Ганни Забіли від 8 травня 1713 року. Печатка паперово-воскова, на червоному воску, восьмикутна, 33x31 мм. Зображення: у щиті увінчане хрестом серце, пробите двома стрілами вістря униз, над щитом коронований шолом з

Печатка Павла Полуботка, 1713 р.

п'ятьма пір'їнами, навколо щита рослинний орнамент (намет) та абrevіатура: „П П П В Е Ц П В З Ч” („Павел Полуботок Полковник Войска Его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозкого Черниговский”)¹¹. За своїм художнім оформленням ця печатка належить до найкращих зразків тогочасної сфрагістики і являє собою ще один приклад неабиякого художнього смаку П. Полуботка.

Як бачимо, найбільш заможні представники козацької старшини мали сигнети з золота та прикрашали їх дорогоцінним камінням. Постає природне запитання про вартість печатки. Документів, які б дали відповідь, не збереглося, тому використаємо метод історичних аналогій.

У Музеї історичних коштовностей України зберігається золотий сигнет вагою 17,22 гр. Він виготовлений із золота 958 проби. Власне кільце для пальця гладеньке, його отвір має розмір 23x17 мм. Робоча частина восьмикутної форми,

розміром 15x14 мм, виготовлена з халцедону. На ній у щиті зображений хрест, який знизу супроводжує підкова, над щитом – шолом, на якому сидить птах з розгорнутими крилами; обабіч птаха – літери „А”, „В”; над щитом – намет¹².

Чия це печатка – невідомо. Подібним гербом користувалися київський полковий осавул Яків Баранівський, значковий товариш Григорій Бобровський, полковник Іван Богун, значний військовий товариш Василь Бугославський тощо¹³.

Звертає на себе увагу матеріал. На відміну від поширеного на Гетьмашині срібла, золото використовували значно рідше. Наприклад, для Михайлівської церкви с. Красилівки 16 січня 1750 року священник Лук'ян Марков та ктитор Лук'ян Якубенко купили срібла 10 проби 50 лотів, тобто 640 гр, ціною 17 рублів 50 коп. (лот = 12,8 гр, по 35 коп. за лот). З нього були виготовлені келех, дискос і зірка. Для позолочення цих речей придбали всього півтора лота червоного золота, тобто 5,25 гр, ціною 3 рублі 30 коп. (червоний = 3,5 гр, по 63 коп. за гр). За роботу золотар взяв за лот по 12 коп., тобто 6 рублів. Загалом за золото, срібло і роботу майстра заплатили 26 рублів 80 коп. Та за келех ще додали 5 рублів. Разом витратили 31 рубель 80 коп.¹⁴ 6 лютого 1764 року для тієї самої церкви була виготовлена срібна дарохранильниця вагою півтора фунта (фунт = 409,5 гр) та 4 лоти, тобто 665,45 гр. Матеріали і робота виявилися значно дорожчими. За срібло вже 12 проби запла-

*Печатка Андрія та Якова
Полуботків, 1725 р.*

тили 30 рублів 9 коп., за золотник (4,26 гр) по 20 коп., за лот по 60 коп. Червоний золота обійшовся вже за 2 рублі 40 коп. За позолочення золотар взяв 40 коп., „пашпешного молодикам десят копеек, на проїзд, гостинци и хлеб здержал давадесят копеек, того всех денег рублей тридесят и чотири”¹⁵.

Відтак, описаний золотий сигнет тільки за золото тягнув на суму від 3,50 до 11 рублів. За такі гроші у ті часи можна було купити коня. Видається, що печатка Павла Полуботка обійшлася йому у кілька десятків рублів, адже вона була більшою за розмірами й прикрашена коштовнішим камінням.

Мала свою печатку й дружина чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка Ганна Романівна: „Мелких восемьдесят два мѣшка с полмѣшком за печатью Полуботковой жены Анны Романовны, а в каждом мѣшкѣ, как ефимков, так и мелкихъ серебряныхъ же денег, по двѣсти рублей, в полмѣшкѣ сто рублей”¹⁶. Досі ця

Герб Павла Полуботка на його килимі

Герб Павла Полуботка на дзвоні

Герб Павла Полуботка на чернігівському портреті

Герб Павла Полуботка на сулімівському портреті

печатка не опублікована. Проте, можна припустити, що жінка користувалася печаткою з гербом чоловіка або свого батька, ніжинського полкового судді Романа Лазаревича. Тим паче, що їхні герби схожі: на печатці Лазаревича 1716 року було зображене простролене стрілою серце, з якого росте квітка¹⁷.

Діти Павла Полуботка бунчуківі товариші Андрій і Яків послуговувалися батьківською печаткою: на червоному сургучу, вось-

микутна, 17x15 мм. Зображення: у щиті серце, простролене двома стрілами, над щитом коронований шолом, обабіч якого літери „РР” („Павел Полуботок”), навколо щита рослинний орнамент (намет). Нею засвідчене „уступное писмо” від 15.06.1725 р.: „На чомъ ради достоверія и лутшой крѣпости подписуемся”¹⁸. Отже, маємо справу з загальноєвропейською практикою, яка відома у сфрагістичній літературі під назвою „sarentia

sigilli". Звертає на себе увагу значно спрощений малюнок: відсутні пір'їни, посадово-службова аббревіатура, не такий вишуканий намет. Ймовірно, цю печатку використовував Павло Полуботко переважно для скріплення поточного приватного листування, тобто це т.зв. мала, а перша (велика) – для офіційних документів або листів, адресованих поважним особам. Намагання зазначити свій особливий статус, благородне і давнє походження знайшло своє відбиття у латинських літерах аббревіатури.

Подібне зображення герба бачимо на спідній дошці Євангелія, яке подарував у 1765 році чернігівській Вознесенській церкві онук П. Полуботка Василій Андрійович¹⁹. Аббревіатура відсутня.

Оригінальну композицію герба Полуботка подибуємо на його килимі, виготовленому на початку XVIII століття у його килимарні у с. Михайлівці на Сумщині, поблизу Лебедина²⁰. У синьому щиті червоне серце, пробите навхрест двома срібними стрілами вістрям униз; над серцем – червоні півмісяць, рогами догори, та хрест у золотому восьмикутнику; обабіч дві золоті восьмипроменеві зірки; по кутах золоті літери – R Ī R; над щитом – червона відкрита корона, увінчана рукою в червоному обладунку, що тримає фіолетову шаблю, шолом відсутній²¹.

Зображення герба на дзвоні, що був виготовлений для чернігівської Вознесенської церкви на замовлення П. Полуботка 1720 року Олексієм

Івановичем, наслідує зображення герба на великій печатці з такими відмінностями – відсутній щит, замість п'яти пір'їн – три²².

Герб на портреті П. Полуботка у загальних рисах повторює малюнок на великій печатці. Цікаве колористичне рішення: у темно-синьому або темно-зеленому щиті – червоне серце, простролене двома жовтими стрілами зі срібними наконечниками та пір'ям; над серцем – золотий хрест; над щитом – золотий шолом, увінчаний золотою відкритою короною; пір'їни відсутні; намет золотий; обабіч срібні літери аббревіатури: П П П В Е Ц П В З Ч („ПАВЕЛ ПОЛУБОТОК ПОЛКОВНИК ВОЙСКА ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ЗАПОРОЖСКОГО ЧЕРНИГОВСКИЙ”)²³.

Звертає на себе увагу вживання на картині та печатках червоного кольору. Це не випадково.

В Україні наприкінці XV – на початку XVI століть волинські і київські князі підкреслювали свій статус печатками на червоному, „королівському воску”: „Члени цих родин судилися тільки перед великим князем, а дехто для печаток на свої листах використовував не зелений, як решта знаті, а червоний («королівський») віск”²⁴.

У Речі Посполитій теж усвідомлювали привілейований статус червоного кольору стосовно печаток осіб шляхетського стану. Підтвердженням цьому служить лист чернігівського каштеляна Адама Киселя від 29 лютого 1637 року до коронного канцлера Томаша Замойського

з подякою за допомогу в номінаціях на володимирське суддівство і новгород-сіверське хорунгівство осіб, щодо яких він просив. Зокрема, він писав: „Обое ... власною кров'ю ... віск цей зафарбували”²⁵.

На Гетьманщині, враховуючи її специфічний устрій, панувала дещо інша практика. Печатками на червоному воску користувалися всі прошки козацтва й різноманітні установи. Такими сфрагісами скріпили свої підписи генеральний суддя Михайло Забіла²⁶, генеральний осавул Іван Ломиковський²⁷, переяславський полковий обозний Леонтій Потапович²⁸, переяславський полковий хорунжий Прокопій Парфенович²⁹, писар переяславського полкового суду Дмитро Халчевський³⁰, мглинський сотник Михайло Турковський³¹, чернігівський отаман Мартин Половецький³², знатний військовий товариш Федір Сулима³³, бунчуковий товариш Федір Малишевський³⁴ тощо.

Широко використовували червоний віск Генеральна військова, полкові, сотенні та судові канцелярії. Панування воску червоного забарвлення пояснюється позитивними емоціями, які викликає цей колір. Ось що про це писав у 1676 році Антоній Радивилівський: „Фарба зась червоная есть фарба огнистая, же дивной речи скрытою силою от Бога и натуры себѣ данною, в чоловѣку справует; як то радость в сердцу возбуждает, страх отгоняет, и смѣлым чинит”³⁵. Крім емоціонального впливу, з червоним кольором пов'язувалися уявлення про страждання, боротьбу, любов, перемогу, військову, лицарську славу,

святу жертву, перемогу життя над смертю³⁶. Це також можемо пов'язати зі смаками епохи бароко, які вимагали, щоб у малюнку була присутня соковитість. Наприклад, ценці Видубицького монастиря у контракті від 11.11.1777 року на виготовлення ікон наполягали, аби „в малиюванню должна быть живность, красота, чистота и гладкость”³⁷.

Підсумовуючи, зазначимо: освічена старшина, як-от: Павло Полуботок, Іван Мазепа, Іван Лизогуб, Яків Маркович, а також та, що походила з польської шляхти, знала польські гербовники та сфрагістичну традицію дуже добре, що і віддзеркалюють її печатки – малюнок гербів геральдично витриманий, вміщений у щит, який увінчує коронований шолом, прикрашений пір'їнами, обабіч щита пишній рослинний орнамент³⁸. Дехто з генеральної та полкової старшини вважав себе рівним князям та воєводам. Печатки останніх вирізнялися з-поміж інших своїми розмірами та складною композицією гербового малюнка, що підкреслювало високий соціальний статус. Зразком цих претензій є велика печатка П. Полуботка. Одночасно маємо не усталеність, вільне поводження з гербовою емблематикою та кольорами. Видається, що герб Полуботків створив Леонтій Полуботок. Павло Полуботок експериментував з цим геральдичним спадком. Ймовірно, до цього його спонукала творча натура. Нащадки задовольнялися дідовим надбанням. Проте, поставити крапку у цьому питанні не можемо, адже, як зазначалося вище, не

весь геральдичний та сфрагістичний доробок Полуботків виявлений і оприлюднений.

Серед сучасних аматорів-геральдистів побутує твердження нібито Павло Полуботок користувався польським гербом „Приятель”³⁹. О. Лакієр зазначає, що у цьому гербі у блакитному полі зображене червоне серце на тарілці (іноді без), простролене однією або двома стрілами, на шоломі п'ять страусових пір'їн⁴⁰. Про хрест не йдеться. Згадані вище досвідчені геральдисти В. Лукомський та В. Модзалевський однозначно відносять герб Полуботків до українських гербів „самобытной композиции”⁴¹.

Герб „Приятель”

Насамкінець зазначимо, що П. Полуботок на уряді наказного гетьмана користувався військовою печаткою свого попередника І. Скоропадського, а своєї так і не виготовив⁴².

ПРИМІТКИ

- 1 Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упор. В. Ринсевич. – К., 2008. – С. 37 – 52.
- 2 Історія українського мистецтва: В 6-ти т. – К., 1968. – Т. 3. – С. 316.
- 3 Кривошея В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – С. 53. За інформацією генеалога В. Кривошії, згаданий Ярема у 1648 р. обіймав уряд чернігівського війта, про що свідчить купча, яка зберігається у фонді О. Лазаревського Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.
- 4 Лукомський В., Модзалевський В. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – С. 139.
- 5 Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 193–194.

Ми використовуємо приклади з геральдичної поезії вимушено, адже українських гербовників у той час не існувало. При певній кореляції гербові вірші знайомлять нас зі ставленням тогочасного українського суспільства до гербів і дають їхнє тлумачення. Наприклад, хрест – символ незламної зброї, оберіг, уособлення духовного й тілесного; воїн – символ

мужності, готовості служити вітчизні; два мечі – сміливість; лілія з хрестом – віра, побожність; меч, кінь, кіраса – знаки мужності й військової готовості. (Марсово поле. Героїчна поезія на Україні першої половини XVII ст. / Упор. В. Шевчук. – К., 1988. – Кн. 1. – 278 с.).

Стосовно гербових віршів цікава думка М. Сумцова: „Обыкновенные посвящают знатым людям и расхваливают их гербы было весьма распространено в Польше; оно удовлетворяло господствовавшей среди поляков наклонности хвалить старожитностью и благородством происхождения. Развитию гербового панегиризма весьма содействовали иезуиты, хорошо понимавшие, что в сердце человеческого для лести всегда найдется уголок... Стихотворное прославление гербов в Польше было частичным проявлением всеобщего виршеплетства. В Польше в XVII ст. все, от короля до мещанина, писали стихи. Крупная литовско-русская аристократия получила клейноды в XV ст., мелкое дворянство в 1569 г., по Люблинской унии. Православные писатели шли по следам иезуитов... Панегирическое виршеплетство тем легче привилось к киевским уче-

ним, що они надлежащую к нему подготовку получали в поэтическом и риторическом классах коллегии... Петр Могила старательно поддерживал гербовый панегиризм... Со времен Петра Могила в южно-русской литературе твердо установилось прославление панских гербов, даже в чисто церковных книгах" (Сумцов Н. Иоанникий Галатовский (к истории южно-русской литературы XVII века) // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – Февраль. – Разд. I. – С. 185 – 186).

Українські письменники не дуже занурювалися в етимологію слів та символів. Наприклад, Іоаннікй Галатовський у своїй книзі „Наука о сложеніи казаній” пояснював призвіще „Браницкій” – від боронити вітчизну, „Любомирскій” – від любити мир. Таке трактування могло вплинути на вибір емблем для герба. А ось як він тлумачив рослини: „Лилѣя межи всѣми кѣвѣтами есть паномъ и першее мѣстце маеть”, „геліотропіонъ значить послушенство”. Лазар Баранович у своїй книзі „Лютня аполлонова” писав про сонце, що це батько дня, „побудитель к труду”, джерело „плодородия”.

На вибір гербових знаків впливали і загальні уявлення про навколишній світ. Стефан Яворський вважав, що „вои небесные, солнце, луна, звѣзды, в непрестанной пребываютъ службѣ... работаютъ не себѣ на пользу, но человкомъ, вселенную просвѣщаютъ, согреваютъ, землю плодотворную творятъ” (Сумцов Н. Иоанникий Галатовский. – С. 188, 195 – 197).

У творі Іоаннікй Волковича „Розмишляння о муці Христа, Спасителя нашого” (Львів, 1631 р.), барви й хрест тлумачаться так: „червоне – любов, зелене – краса, чорне – покора, біле – явлена чистота... хрест – це Давидів ключ, яким відчинене небо, це махина, якою збурено пекло, це міст до обіцяної землі, це меч, яким убиті Голад і диявол, це дерево, що було знаком прокляття, а стало вічним благословенням” (Шевчук В. Муза роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Ранне бароко. – К., 2004. – С. 310).

Можна стверджувати, що наведені приклади є у багатьох випадках запозичення-

ми з духовного, літературного надбання Середньовічної Європи, яким активно користувалися українські інтелектуали і для якого був характерний символізм. Наприклад, Ален де ла Рош порівнював Діву Марію з сардоніксом. Цей камінь – чорний, червоний і білий, подібно тому як Діва Марія чорна у смиренні, червона у печалі і біла у славі й милості. Слово „Марія” означає мудрість і відповідає карбункулу та виганяє заздрість – чорного собаку (Хейзинга Й. Осень средневековья: Исследование форм жизненного уклада и форм мышления в XIV–XV веках во Франции и Нидерландах. – Москва, 1988. – С. 228). На думку Й. Хейзинги, леви, лілії, хрести стали символами, у яких весь комплекс фамільної гордості та особистих устремлень, залежності й відчуття єдності, відмічений як щось самостійне та неподільне (Хейзинга Й. Значч. праця. – С. 258). Сицилійський герольд вважав найгарнішими червону, білу, блакитну, рожеву й зелену барви, а бридкою – коричневу, тому на свята вбиралися в одяг названих привабливих кольорів (Хейзинга Й. Значч. праця. – С. 303–304). Король Рене носив одяг сірих, білих і чорних тонів, чим підкреслював шляхетність та витонченість. Лицарі ордену Дикобраза, заснованого Людовиком Орлеанським, вбиралися у фіолетові камзоли й червоно-блакитні плащі. Зелений колір символізував закоханість, а блакитний – вірність (Хейзинга Й. Значч. праця. – С. 304).

- 6 Радишевський Р., Свербигуз В. Значч. праця. – С. 189, 192 – 193.
- 7 Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – Чернівці, 1994. – С. 110.
- 8 Україна – козацька держава /Упор. В. Недяк. – К., 2004. – С. 465.
- 9 Там само. – С. 465.
- 10 Милорадович Г. Книга пожиткам бывшего черниговскаго полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков, составленная по указу 1724 году маіором Михайлом Раевским и лейбгвардии сержантом Львовым // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1862. – Кн. 3, V, смесь. – С. 4.

- 11 Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ал 501/10/30. – Арк. 2зв.
- 12 МІКУ. – Інв. № Дм 5979.
- 13 Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Зазнач. праця. – С. 6, 10, 13, 18.
- 14 Ситий І. Церковна старовина. – Чернігів, 2001. – С. 17.
- 15 Там само. – С. 19.
- 16 Милорадович Г. Зазнач. праця. – С. 29.
- 17 Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Зазнач. праця. – С. 91.
- 18 ЧІМ. – Інв. № Ал 504/45. – Арк. 1.
- 19 Україна – козацька держава. – С. 881.
- 20 Когут Г. Килим з гербом гетьмана Павла Полуботка /file://F:\полуботок.php.htm.
- 21 Україна – козацька держава. – С. 464.
- 22 Баран-Бутович С. Людвисарські виробы XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). – Чернігів, 1930. – С. 14.
- 23 Україна – козацька держава. – С. 456. Для розшифрування гербової символіки і кольорів цікава цитата з грамоти на дворянство Полетиків: „Голубой цвѣт щита означает величие, красоту, ясность. Стрелы указывают на первоначальное военное занятие. Серебро на щитѣ – чистота, невинность. Перья на шлемѣ указывают на древность рода от рыцарей” // ЧІМ. – Інв. № Ал 502/46/13. – С. 1.
- 24 Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К., 2006. – С. 159.
- 25 Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618 –1648): Наукове видання. – К., 2006. – С. 158.
- 26 Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 101.
- 27 Там само. – С. 101.
- 28 Там само. – С. 107.
- 29 Там само. – С. 109.
- 30 Там само.
- 31 Він же. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. – К., 2000. – Ч. 4. – Част. 1. – С. 221.
- 32 Там само. – С. 230.
- 33 Там само. – С. 236.
- 34 Там само. – С. 242.
- 35 Жолтовський П. Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – С. 49.
- 36 Там само. – С. 50.
- 37 Ульяновский В. Выдубицкий чуда архангела Михаила монастырь: История в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства. – К., 2009. – С. 289.
- 38 Прямим підтвердженням нашого висновку є згадка про „гербор великий” серед майна П. Полуботка / Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. – К., 2005. – С. 64.
- 39 Приятель. Матеріали з Вікіпедії – вільної енциклопедії / <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%8F%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/>.
- 40 Лакиер А. Русская геральдика. – Москва, 1990. – С. 287. Насправді модифікації цього герба було ще більше, але в усіх відсутній хрест / Herbarz polski Kaspra Niesieckiego. – W Lipsku, 1841. – Т. 7. – S. 555–556.
- 41 Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Зазнач. праця. – С. XXV. У цьому дослідженні ми налічили 31 герб, де зображені серце, простромлене зброєю, у супроводі хреста: 1. Бакуринські; 2. Іваненки; 3. Кандиби; 4. Кочубеї; 5. Марковичі; 6. Полетики; 7. Родзянки; 8. Товстоліси; 9. Линевські – польський герб; 10. Приятель – польський герб; 11. Бороздни; 12. Бутовичі (автентичний Полуботкам); 13. Гетуни (тотожний Полуботкам); 14. Джунковські; 15. Зарудні; 16. Книшеви; 17. Костенецькі; 18. Ограновичі; 19. Омеляновичі; 20. Пригари; 21. Приймакови; 22. Рклицькі; 23. Романовичі (Приятель додатковий); 24. Сердюкови; 25. Стожевські; 26. Стожки; 27. Сухоти; 28. Тарасенки; 29. Товстоноги; 30. Цесарські; 31. Юркєвичі. Тож, зазначена гербова емблематика належала до найпоширенішої на Гетьманщині, що зрозуміло з огляду на характер та історію виникнення цього державного утворення.
- 42 Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Пам’ятки України. – 2001. – № 1 – 2. – С. 148 – 154.